

ПРИЧИНКИ
ДО
ІСТОРІЇ МАЗЕПИНЩИНИ

ЗІБРАВ

С. Томашівський.

Відбитка з „Записок Наукового Товариства ім. Шевченка“.

ЛЬВІВ, 1910.

З ДРУКАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА
ПІД ЗАРЯДОМ К. БЕДНАРСЬКОГО.

38,20

ЛНБ України ім.В.Стефаника

00460394 (Q)

2004

ПРИЧИНКИ

ДО

ІСТОРІЇ МАЗЕПИНЩИНИ

ЗІБРАВ

С. Томашівський.

28.015
Львів. Библиотека
АН. УРСР

Відбитка з „Записок Наукового Товариства ім. Шевченка“.

ЛЬВІВ, 1910.

З ДРУКАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА
ПІД ЗАРЯДОМ К. БЕДНАРСЬКОГО.

III
78.745

ЛНБ ім. В. СТЕФАНІКА
АН УКРАЇНИ
I. 188039

Львівська державна
наукова бібліотека
№ 8850

Із записок Каролинців про 1708/9 р.

Вже третя десятка літ добігає, як появилася монографія Костомарова про Мазепу і Мазепинців, та вона ще й досі залишається останнім висловом української історичної науки про сей епохальний час нашої минувшини. Праця Уманця не принесла майже нічого нового — се тільки перша проба критичного погляду на суперечну креацію Костомарова; проба, що не дала на се місце нічого певного, бо збудована переважно на матеріалі бранім із другої руки. Се як раз найслабший бік мазепинської епохи в українській історіографії, що жерела її досі не то критично не розроблені, а просто в більшій частині зовсім не видані. Тому то монографія Костомарова, з огляду на багатство архивного матеріалу в ній, остає поки що самотнім основним жерелом для пізнання того часу, дарма, що се може найслабша з усіх історичних праць заслуженого історика України. Та єсть ще один недостаток. Українські події в найбільш історичнім моменті того часу, себто в рр. 1708—1711, відбилися голосним відгомном у цілій Європі, як може ніяка инша хвиля української історії, а в слід за тим велика сила жерельного матеріалу остала в далеких заграничних архивах і мало приступних на Україні виданнях. Костомарів, хоч змагав до того, щоби зібрати заграничні друки до історії Мазепинщини, не знав таки багато з них; після Костомарова ще менше сліджено у нас за тими чужими публікаціями, не добачуючи між ними нерав дуже цінних для нашої історії річей (пригадаю хочби те, що записки Словака Крмана про Україну обговорено у нас що тільки по

10 літах). Особливо мало позору давано у нас на історіографію шведську, де — як звісно — епоха Карла XII, того зловіщого ангела України, від давна тішить ся великим зацікавленням і дослідями багато визначних істориків, — дослідями, в яких імя України, Мазепи і всіх тогочасних передових людей згадують ся дуже часто, в яких обговорюють ся основні питання тогочасної української політики і т. ин. Не маючи змоги подавати на сїм місці систематичного огляду українських річей у шведській історіографії, ані навіть усього, що в ній написано і видано про шведсько-українські відносини за часів Мазепинщини, хочу показати, які нові матеріяли принесла шведська історіографія в останнім десятилітті до пізнання подій на Україні протягом того нещасного року 1708/9, та всі нові звістки в сїм напрямі подати у такій формі, яка хоч по часті звільняла б дослідника, невідомого шведської мови, від користування безпосередно самими жерелами в їх оригінальній подобі.

Найважнійше, що у названім часі принесла шведська історична наука про похід Карла XII на Україну, се видане багато днівників, писаних учасниками сеї кампанії, важних не тільки для розяснення воєнних подій: в них подибуємо немало важних політичних звісток, документів, побутово-культурних рисів про край та людей і т. ин. Годі не признати тогочасним Шведам значної культурности, коли бачимо, як багато було меж ними таких, що пильно списували все те, що бачили і чули в часі довгих і тяжких походів своїх за примхуватим королем. Одна частина сих записок появилася друком ще у XVIII в., меж ними найважніші — Адлерфельта (1740); переважна частина же спочивала в архівах та бібліотеках до останніх часів. На початку XX в., заходом Августа Квеннерстедта (Aug. Quennerstedt), появилася у Лунді окреме видавництво „Дневників Каролинських Вояків“, якого досі вийшло чотири томи, а в них надруковано кільканайцять дневників, памятників та справоздань військових і політичних, з просторими передмовами видавця, з річевими поясненнями і докладними показниками імен¹⁾. Окрім того „королівське товариство для видавання рукописів до історії Скандинавії“ у Стокгольмі дало у своїм видавництві „Історичних Актів“ також кілька більших дневників, кожний окремо, виданих Ер-

¹⁾ Karolinska Krigares Dagböcker (від III т. — K. K. D. jämte andra samtida skrifter), Lund: I, 1901, XLIII + 380; II, 1903, XXVIII + 334; III, 1907, XXXIX + 365; IV, 1908, XLV + 390. Означати будемо коротко KKD. I—IV.

нестом Карльсоном з малими інформаційними вступами, без пояснень і показників імен¹⁾. — Даліше виймаємо з усіх тих записок „Каролинців“ (у Шведів єсть назва — Karolinerna — анальоїчна до наших „Мазепинців“) все те, що дотикає безпосередно українських справ за час від звороту Карла XII на Україну аж до його утеки в Бендери, пропускаючи те, що очевидно хибне (прим. різні фальшиві вісти). Всі виписки йдуть порядком хронольоїчним.

Як відомо, одним із найважнійших моментів у війні 1708/9 р. був стратегічний зворот Карла XII з дороги Минск-Смоленськ до полудня на Стародуб-Батурин-Полтаву. Хвиля ся важна з одного боку тими причинами, які спонукали шведського короля — звісного своєю впертою послїдовностю, чи радше послїдовною впертостю — до зміни раз вибраної мети; з другого боку звязаними з нею далекосяглими наслідками, воєнними і політичними, рішеними найбільше отсим саме зворотом. Коли про сі наслідки не може бути ніяких сумнівів і коли вони були добре зрозумілі й оцінені військовими кругами, політиками й істориками вже від самої найпершої хвилі аж по нинішній день, то про мотиви, які спричинили той многозначний стратегічний маневр Карла XII, ще й сьогодні не говорить ся як про річ зовсім ясну й остаточно досліджену. Найбільше тут сумнівів що до ролі гетьмана Мазепи, а се — на скілько він причинив ся до переміни стратегічного пляну шведської армії. Як звісно, широко приймив ся погляд, що Карло XII завернув на Україну не з иншої причини, як тільки послухавши ради українського гетьмана, і погляд сей панує ще й досі не тільки в історичних підручниках, а навіть у монографіях. Погляд сей давний, він був поширений вже між сучасниками тих подій¹⁾ і приймив ся досить загально серед давної і новішої історіографії. В дійсности одначе ся справа не то що не зовсім ясна, але й неправдива в основі своїй; досі не знайдено ніякого документального свідочтва про безпосередні зносини Мазепи з Карлом XII перед жовтнем 1708 р., а те, що подано в безіменній реляції про полтавську битву, поміщеної у Адлерфельта, має очевидні признаки апокрифічного жерела. Історичний огляд поглядів на

¹⁾ Historiska Handlingar, utgifven af kungl. samfundet för utgifvande af handskrifter rörande Skandinaviens historia. Означати будемо НН.

²⁾ Див. мою розвідку „Словацький висланник на Україні“, 8.

шведсько-українське порозуміння 1708 р. і критичний їх розбір вимагає багато місця, тому тут не входимо ближше у справу, вдоволяючи ся її зазначенням і приглянемо ся, що знають Каролінці про зворот на Україну й його мотиви.

Очевидно, не знайдемо тут безсумнівних звісток: автори їх стояли подальше короля а вже дуже далеко від його думок, до яких — се знаємо — не мали доступу навіть найближші міністри й генерали і ніколи не могли вгадати змін його волі та зрозуміти її проявів. Так ось барон Поссе, лейбгвардійський полковник, записав у своїм дневнику під 14 (24) вересня, що ген.-майор Латеркрона дістав приказ іти з 5.000 людей в напрямі Кричева, „щоб заняти перехід [через Сож] й опісля пійти далше в Сіверщину і до м. Стародуба... Ворог уступив з цілою своєю силою у великий ліс в напрямі Смоленська і задержав ся менш-більш 10 миль від нас в тій мисли, що його Кор. Величність будім пійде дорогою на Смоленськ“¹⁾. Тільки всього — як годить ся вірному воякови, у якого прикази начальства не обсуджують ся. — Фельтвебель Крафорд зазначує сю многоважну подію ще коротше: „Тоді то [будімто 21 вересня (11 жовтня)] завернули ми знов назад і за два дни ворог був нам над карком“²⁾. Так само записав під днем 25 вересня оберстлейтнант барон Давид Натан. фон Зільтман, пруський „доброволець“ у шведській армії: „Досвіта рушила армія і пійшла знов назад 4 милі...“³⁾. — Натомість не забув мотивувати сеї події писар Норсбері. Він записав під днем 10 (20) вересня ось що: „Тому що ворог зараз [по битві під Раєвкою] уступив недалеко назад, задумав Й. К. В. полишити його і не йти за ним далше, передусім з тої причини, що ми тут терпіли великий голод підчас кількадневного маршу, тим більше, що ворог перед нами пустошив і грабив міста й села та нічогісінько не лишав, що могло-б послужити на прожиток...“⁴⁾. Лейтнант Вейге говорить подібно: „Хоч король зразу хотів впасти у Росію зараз коло Смоленська, то таки змінив він сей замісл, бо здавало ся

¹⁾ Öfversten friherre C(arl) M(agnus) Posses dagbok 1707—1709 — KKD. I, 325.

²⁾ Fältväbels J(acob) J(ohan) Crafoords anteckningar 1702—1722 — KKD. III, 107.

³⁾ „Volontären“ vid svenska armén preussiske öfverstlöjtnanten baron D(avid) N(ataniel) von Siltmanns dagbok 1708—1709 — KKD. III, 267.

⁴⁾ Skrifvaren J. M(agnus) Norsberghs dagbok 1707—1710 — KKD. III, 200.

неможливим з огляду на пізну осінь і з огляду на те, що ворог усе нищив огнем і не полишав ніяких засобів до життя. Можливо також, що король знав про охоту козацького гетьмана Мазепи пристати на бік Шведів, коли він (король) зближить ся з армією до його (Мазепиних) границь¹⁾.— Як бачимо, ніде тут не згадано про те, щоб на сей стратегічний зворот був який активний вплив козацького гетьмана; тільки в однім місці згадується про можливість його пасивного впливу. Пасивний вплив був очевидно: шведський король хотів втекти від голоду в багату Україну, де сподівався прихильного прийняття серед козацтва.

Правда, записки названих учасників походу не суть ще авторитетними свідоцтвами; та серед них єсть ще одно, без сумніву дуже авторитетне, яке ставить справу зовсім ясно. Се записки головного політика при шведській королі, графа Піпера, писані в часі його російської неволі²⁾. Ось що читаємо тут під датою 25 липня, коли привезено його у Київ: „Кілька днів пізнійше перед полуднем покликано мене у город на конференцію з гр. Головкином і підканцлером Шафіровом. Та що Й. Ц. В. тоді був перепинений архимандритом, відложено конференцію на другий день. Тут в присутности Й. Ц. В. поставлено мені деякі питання що до союзу Й. К. В. з Англією, Голандією, Прусією, королем Августом і иншими державами. Потім, як я пояснив себе, як здавало ся добре, запитав мене Й. Ц. В., чи не Мазепа дав причину до того, щоб ми завернули наш марш і пішли дорогою на Україну. Я запевнив, що ми з ним не мали ніякої, ані найменшої переписки (зносин — correspondence) до того часу, як ми прийшли так далеко в Україну, що Й. К. В. стояв йому майже над карком.. і він піддав ся Й. К. В. Царь: „То ви хіба через Поляків дістали від нього реквізицію, щоб іти на Україну“. Я: „Ні, се ще менше; Мазепа був нам цілком незнаний до тої хвилі, коли він при названій місцевости прислав нам свого посла і через нього предложив Й. К. В., що хоче піддати ся Й. К. В.“ Царь: „Отже як прийшов Й. К. В. до того, щоб змінити первісний марш і звернути ся ід Україні?“ Я: „Так, як Й. К. В. говорив, тому що ворог безустанку утікав і всюди на 7—8 миль усе палив і через те Й. К. В. забирав всі припаси для його армії, так що

¹⁾ Löjtnanten Fr(iedrich) Chr(istof) von Weihes dagbok 1708—1712 — НН. XIX/1, 16.

²⁾ Grefve Carl Pipers dagbok hållen under hans fångenskap i Ryssland 1709—1714 — НН. XXI/1.

з недостатку мусіли-б загинути, як би дальше так ішли, отже Й. К. В. був примушений завернути на Україну“. Царь: „Чи ви не сподівали ся, що я те саме буду чинити в Україні?“ Я: „Ми мали намір дістати ся туди так вчасно, що ми могли-б се перепинити“. Й. Ц. В. засміяв ся при тім і на тім скінчила ся конференція“¹⁾. — Питане тільки, чи Піпер говорив правду, впевняючи царя, що Мазепа знайшов ся в безвихіднім становищі. Відповідь на нього хіба така, що не бачимо ніякої достаточної причини, задля якої мав би міністер говорити инакше, аніж було в дійсности; а ще менше потребував він закривати се у своїм приватнім дневнику.

Єсть деякі признаки, що по сій розмові царь захитав ся у своїх дотеперішних поглядах. Він, як знаємо, був так глибоко переконаний про безпосередній вплив Мазепи на зворот Шведів, що у своїм дневнику велів записати, буцім то весь похід від Доброго був тільки про око, щоб закрити дійсний плян — „ійти на Україну і злучити ся з зрадником Мазепою“.²⁾ Для зрозуміння отсього погляду зазначу, що ще літом 1708 р. мав відомости, що „неприятель звертає більше свій похід на Україну“, хоч в тім часі ще не мав сумнівів що до Мазепи і поручав йому важне стратегічне завдання.³⁾

На сім місці подаю ще записку С. Понятовського, резидента короля С. Лециньського при шведській армії, про похід її на Україну: „Коли вже всі перепони усунено на бік і король шведський мусів виходити з німецьких країв, поставив собі метою, за той час обдуманую, — іти до Москви і там скинути з престола Петра I, що мав багато незадоволених його незвичайно строгим панованем, та на його місце поставити царем його сина; потім аж, заключивши згоду з Московою, хотів повернути у Німеччину й дати поміч Франції. Склавши такий плян, ішов в Московщину через Польщу й Литву, де царь Петро зрозумів, що весь тягар війни спаде на нього, і приказав на 30 миль палити край литовський і свій власний, мозирський повіт і землю приналежну до Смоленська. Король шведський станув в кричевській старостві, дізнав ся про се і розважив, що неможливо дальше йти в Московщині, голодній і поруйнованій;

¹⁾ Pipers dagbok 14.

²⁾ Bacmeister, Beiträge zu Geschichte Peters d. Gr., I, 212.

³⁾ Листи Петра В. до А. М. Сінявського, ч. XVIII (лист 26. VII. 1708).

тому рішив ся іти на Україну, маючи там порозумінне з козацьким гетьманом Мазепою, хотів там піднести козацький бунт проти Москви й аж тоді пійти глибше в російську державу, видати маніфести друковані по московськи (до чого була вже й готова друкарня) та проголосивши царевича московським монархом хотів погодити ся з новим царем. Ся була причина, що король не упорядкував справ у Польщі, гетьманів Сінявського і Ржевуского не перетягнув на свій бік, щоби признали короля Станислава, приступили до нього і успокоїли Польщу; бо якби се було стало ся, то не було б йому потреби знов повертати у Польщу, щоб іти в Німеччину. Завернувши від Кадина на Україну, спочивав у Кричеві по довгім маршу з Саксонії через Польщу й Литву, а наперед вислав генерала Латеркрону, більше робічого і пильного ніж доброго слугу, щоби пішов в передній сторожі і поставив міст через ріку Десну (!) та щоб витинав дорогу на Україну, ставив мости на болотах і захопив місточко Почеп, кудю виключно тільки могла приходити Москва на Україну (а там не було в тім часі ніякого московського війська, значить — якби се місточко було обсажене шведською оборочною, то Москалі, хочачи іти на відобране України, мусіли б 60 миль наоколо обходити з причини болот і рік). Та що-ж стало ся? Латеркрона, маючи з собою 6 тисяч вибраного війська, прийшов над ріку [Путь], поставив на ній міст, та перейшов через нього, взяв яких небудь провідників, які його, замість у лівий бік до місточка Почеп, ключа цілої України, повели на право 20 миль.

Тимчасом надходить король шведський, переходить міст на ріці, та не дістає ніякої відомости, куди пішов Латеркрона з передньою сторожою. Не допускаючи проволоки і пізнаючи по слідах війська, що Латеркрона обернув ся на право, посилає за ним, щоби повернув, а сам з військом іде лісами і болотами, які тягнули ся більше як 60 українських миль, щоби тільки випередити московське військо (про його поспішне змагане на Україну знав через своїх розвідувачів). Сей марш у краю сильно дикім, безлюднім, зарослім борами і повнім води, болота і трясавиць, продовжав ся 8—9 днів, на знищінне коней, які здихали сотками в кождім полку, і на затрату багажів, возів з провіантом і всякими річями забраними у Саксонії. Вкінці перейшовши сей трудний Рубікон станув в московським селі, таким великим і заможнім, що все військо могло покріпити ся і випочати два тижні. Одначе тимчасом довідуєть ся шведський король, що Москалі

станули 24 годин скорше у Почепі і захопили се незвичайно важне становище, та що Латеркрона повертаючи на зустріч королеви ішов через Стародуб, де місто відчинило йому брами і привитало хлібом-сіллю, одначе коли він станув $1\frac{1}{2}$ милі дальше з військом, тої самої ночі увійшло в місто 7 тис. Москалів і замкнуло ся в сій твердині¹⁾.

Порозумінне між Карлом XII і Мазепою, згадане в сій записці, розуміти треба як посередне через Станислава Лещинського, з яким гетьман мав зносини від двох літ; очевидно, що шведський король мав добрі інформації про заходи гетьмана і настрої серед козацтва та на сім будував, коли був присилуваний перемінити свій первісний плян. Та що сям напрасним оборотом шведський король не зробив Мазепі приємности, се знаємо добре з свідоцтва Орлика²⁾. Проте одначе гетьман почав велику політичну гру і поставив усе на одну карту: серед дуже неприхильних обставин він навязав безпосередні зносини і перейшов на бік Карла XII.

Поява українського гетьмана й козаків серед Шведів викликала, очевидно, зацікавлене сих останніх, як се видно з записок. Що до дня, коли прибув Мазепа до шведського війська, то записки не годять ся з собою. Хорунжий Петре кладе прихід на 23 жовтня (2 н. с. падолиста)³⁾; Поссе згадує про се під 26 жовтня (5 н. с. падолиста)⁴⁾; Норсберт на 25 жовтня (4 н. с. падолиста)⁵⁾; Зільтман на 5 н. с. падолиста⁶⁾; Вейге аж на 29 жовтня (8 н. с. падолиста)⁷⁾. Правдиві тут дві дати: 5 і 8 н. с. падолиста; перша означає день, коли Мазепа зустрів ся з першим відділом шведським, полком Гйельма, друга знов день авдієнції гетьмана у короля; значить дата, подана першим із названих висше Каролинців, хибна, тим більше, що на сей день кладе він стрічу гетьмана з королем. В котрім саме місци була ся стріча, то записки не зовсім годять ся між собою. Поручник Літ говорить про с. Ларинівку⁸⁾, Петре, Поссе і Вейге про Комань, Зільтман про Гірки. В дій-

¹⁾ Droga do Ukrainy króla Szwedzkiego (Рук. бібл. Чарторийских № 937, ст. 451—454). Той сам Понятовський був автором анонімних Remarques-ів до Вольтерової історії Карла XII (Нає, 1741).

²⁾ Лист його до Ст. Яворського.

³⁾ Fänrik Robert Petrés dagbok 1702—1709 — KKD. I, 188.

⁴⁾ KKD. I, 330.

⁵⁾ KKD. III, 201.

⁶⁾ Ibidem, 274.

⁷⁾ НН. XIX/1, 16.

⁸⁾ Löjtnant Joachim Matthiae Lyths dagbok 1703—1722 — KKD. II, 62.

сности тут нема ніякої суперечности, бо всі три села лежать близько себе; головна квартира короля була в Гірках.

Прихід Мазепи найдокладніше поданий у записках Зільмана. Під днем 5 падолиста читаємо тут: „Того дня прибув Мазепа з кількома тисячками людей до шведського полку Гйельма“¹⁾. Сей драгунський полк стояв тоді — як знаємо з інших звісток — в Орлівці, около 3 милі від Гірок. Другого дня „генерал-адютант Мазепи Макс (!) посланий був у головну (королівську) квартиру“. Очевидно сей генерал-адютант ніхто инший як генеральний осаул Дмитро Максимович²⁾. Дня 7 падолиста „прибув Мазепа з багато козаками аж перед головну квартиру; тут спинив ся він і велів довідати ся, чи Й. В. Король дома; та що сей був виїхав і що вже було під вечер, отже згаданий Мазепа повернув у свою недалеко звідси положену квартиру. Коли він прибув на становище полковника Гйельма, вмашерував при звуках труб і барабанів; так само полковник Гйельм прийняв його недалеко квартир повною музикою“³⁾. Другого дня „вранці прибув Мазепа коло 9 год. у головну квартиру до короля; мав з собою велике товариство з инших визначних козаків: деякі офіцери їхали перед ним, а один за ним; безпосередно перед ним один з булавою срібно-золоченою і камінями висаджуваною, а безпосередно за ним несено бунчук з білою головкою, подібною до турецького кінського хвоста; за тим усім поступав цілий відділ. В королівській квартирі прийняв його надворний маршал фон Дібен; обід їв гетьман Мазепа з Й. В. і при столі було тільки 7 з поміж найвизначніших козаків. Гетьман сидів по правій королеви. Після обіду відійшов він у свою квартиру в такім самім порядку, як сюди прийшов“. Дня 9 падолиста „прибув Мазепа знов у головну квартиру і їв обід у графа Піпера. Після обіду зложив він фельдмаршалоу [Реншильдови] візиту“. Коли рушено дальше 10 пад. і головна квартира переходила через село, де стояв Мазепа з частю свого війська, „приймав гетьман у себе на обіді гр. Піпера. Два дни

¹⁾ КKD. III, 274.

²⁾ Він опісля перейшов знов до царя і на допиті літом 1709 р. признав, що його гетьман посилав наперед до полку Гйельма, а пізнійше три рази щоб розвідати про королівську квартиру (Костомарів, Мазепа, Собр. Соч. изд. „Литер. Фонда“, кн. VI, ст. 696).

³⁾ Ся докладна записка поправляє трохи оповіданє Костомарова за Адлерфельтом (VI, 629).

пізнійше знов „прибув Мазепа у головну квартиру, відвідав фельд-маршалови й опісля зараз пішов до короля“¹⁾.

Зміст промови Мазепа до короля зазначений загально у двох дневниках: „Він просив ласки у Й. К. В., щоб сей схотів пожалувати мешканців України і не виливати свого гніву над нею ані над ним самим за те, що аж до сього часу був нашим (шведським) ворогом“²⁾. „Просив дуже покірно, щоб король не виливав свого справедливого гніву, до якого довело тиранське поведене Росіян, на сей край і його мешканців, з огляду на се, що вони доси ішли за ворожими хоругвами не по власній вільній воли, а тільки присилувані до того московським ярмом“³⁾.

Що до числа козаків, приведених Мазепою, то записки подають дуже неоднаково: з одного боку 3000⁴⁾, з другого аж 7000⁵⁾; всі інші говорять неозначеним способом: кілька тисяч, багато і т. ин.⁶⁾.

Переправа через Десну була, як звісно трудна, як з огляду на пору (ішла крига) так і задля ворожих перепон⁷⁾. Як виходить з одного дневника, то українські козаки вже 13 пад. помагали Шведам при будові моста коло Мезина⁸⁾, де таки армія перейшла на другий бік.

В с. Чеплівцях (Tschebeleffkij) надійшла до головної квартири звістка про упадок Батурина. Гетьман не хотів зразу вірити тому і післяв козаків розвідати справу. Другого дня (17 пад.) „перед походом одержав Мазепа від висланої ним наперед партії потверджене звістки про Батурин; він повідомив за-

¹⁾ KKD. III, 274—275. Головна квартира гетьмана мала бути межі Гірками й Ігнатівкою; натомість Петре кладе її в Комани (KKD. I, 188), а на иншій місці в с. Чулатово (Lulatocha) ibid. 189.

²⁾ Petrés dagbok — KKD. I, 188.

³⁾ Weihs dagbok — НН. XIX/1, 16. Пор. слова маніфесту Карла XII до Українців: „стрѣтвши Насъ ясновельможный Панъ Іоанъ Мазепа, войска Запорожского Малороссійскій Гетманъ, съ первенствующими народу своего Старшинами, покорнѣ просилъ, абысмо праведного гнѣву, отъ Московского теранства вачатого, на сей край и обывателей не изливали, которыи подъ игомъ Московскимъ застаючи, неволею бараѣи а не жели добровольно, войнѣ неприятельской послѣдовати принужденными были... (Источ. Малор. Истории, собр. Бантышъ-Каменскимъ, II, 207).

⁴⁾ Petrés dagbok — KKD. I, 191.

⁵⁾ Norsberghs d. — KKD. III, 201.

⁶⁾ Пор. „Слов. висланник...“, ст. 17.

⁷⁾ Siltmanns d. — KKD. III, 275.

⁸⁾ Petrés dagbok — KKD. I, 191.

раз сам про се короля і виявляв своє велике незадоволене з того приводу¹⁾. Цікава тут згадка про невдоволене гетьмана — очевидно, не з чого іншого як тільки зі стратегічного промаху шведської армії²⁾. Батуринського „коменданта заведено у Конопот і там колесовано, хоч він держав ся хоробро і був німецьким графом фон Кенітсек“ — читаємо у іншого учасника³⁾; се варіант звістки поданої Рігельманом про долю арматного осауда Кенітсека чи Кенітсена, що одначе не був графом⁴⁾.

Коли Шведи „прийшли у велике село з 188 домами, що звалось Отюша, були всі селяне дома, так само й у кількох інших по дорозі переходжених селлах, і всюди селяне на прихід короля подавали йому хліба, соли й яблук“⁵⁾.

Зільтман мав раз нагоду бути у самого гетьмана, а се 23 падолиста: „Поїхав я у головну квартиру Мазепи і говорив з ним самим; була чутка, що Москалі вибрали нового гетьмана стародубського команданта, іменем Скоропадського. Того самого дня Мазепа прибув у (шведську) головну квартиру і мав розмову з Й. В. Королем“⁶⁾.

В однім дневнику читаємо доволі докладний зміст маніфесту шведського короля до Українців, значить, автор мав його під рукою. Зміст сей не відбігає від знаного нам тексту у збірці Бантиш-Каменського, а тільки дата означена на 27 падолиста⁷⁾. Про царський контр-маніфест висказуєть ся той самий учасник: „Я не маю охоти подавати тут змісту сього письма, тому що в нім багато таких висловів, які..., отже краще буде промовчати ніж повторяти їх“⁸⁾. Такий дійсно був сей нечувано безсвісний і геніяльно демагогічний маніфест царський.

1) Siltmanns dagbok — KKD. III, 277; пор. таке саме датоване в записках Крмана, 517 (Словацький висланник на Україні, 16). Вейге нотує звістку про Батурин аж під 8 (18) падолиста; се очевидно, що не вся шведська армія одночасно діставала відомости.

2) Пор. лист Орлика до С. Яворського.

3) Weihs dagbok — НН. XIX/1, 18.

4) Костомарів, VI, 637.

5) Siltmanns d. — KKD. III, 277; пор. Костомарів, VI, 646; Слов. висл., 16.

6) KKD. III, 278.

7) Weihs dagbok, 20—21; Чтенія Общ. ист. и древн. 1859, I, 206—212, в датою 7 ноябрю в заголовку і 16 декабрю в низу маніфесту. Правдоподібна дата буде: 26 ст. ст., 27 швед. ст. падолиста, 7 н. ст. грудня. Можливо, що дня 16 грудня видано маніфест у друге.

8) Ibidem, 21.

Згадану у Адлерфельта опозицію м. Смілого маємо в докладнішій оповіданю: „Місто Сміле, 5 миль від Ромен, призначено (на квартири) полковникови Діккерови; одначе тамошні міщане прихильніші були до Росіян ніж до Шведів і хотіли його позбути ся хитрим способом. Як тільки він прийшов з полком, вислали послів до нього і просили заняти сю одну ніч квартири на передмістю, доки вони в місті не пороблять ліпших приготовань і доки не дістануть приказу від гетьмана Мазепа, чи мають приймати Шведів, чи ні. При тім післали деяку скількість меду і горівки для угощення людей. Коли полковник остаточно згодив ся на сю чемну просьбу, впустили вони найближшої ночі другим боком міста 2000 Росіян, які зараз з розсвитом дня випали і заатакували наших драґонів; одначе їх відбито зі стратами як тоді так і пополудни в присутности короля. Тимчасом король дав наказ генерал-майорови Спарре в с. Smiliz (Хмелові?) іти в поміч полковникови Діккерови з вестманляндською, остґотською і вестґотською піхотою та остґотською кіннотою. Сей пішов туди, але як тільки прийшов коло Смілого, напав ген. Ренне з 3000 Росіян на його квартири і грабував полишені багажі. І хоч на покриті сих багажів полишено тільки дуже маленько людей, то вони з поза плотів так хоробро боронили ся, що ворог не взяв ані найменшої здобичі, тільки се осягнув, що ген.-майор Спарре, почувши стрілянину, мусів завернути від Смілого і вислати наперед Діккерових драґонів й остґотську кінноту з опущеними вудилами, які вдарили на ворога ще перед селом і гнали цілу милю, взявши сорок кількох людей у неволю. Другого дня злучили ся з відділом ген.-майора Спарре 2 баталіони івардії і данський полк; він пішов знов на передмісте Смілого, та при їх приході Росіяне вистрілили на них кілька раз з гаківниць і серед того на лоб на шию покинули місто, так що наші вибивши браму знайшли порожнє гніздо. А що й мешканців не було, місто спалено до чиста, навіть церков не пошановано“¹⁾.

Не так докладно, але й не так корисно для Шведів виходить ся подія у иншім дневнику, де маємо і докладну дату 30 падолиста: втрати у людях і багажах по шведським боці мали бути не зовсім малі. Спалено Сміле в ночі з 3 на 4 грудня²⁾. Гірша доля стрінула місточко Чернухи (Tiernow): оберст-лейт-

¹⁾ Weihses dagbok, 21—22.

²⁾ Siltmanns dagbok, 279.

нант Функ з 500 кінними мав 21 грудня прогнати з нього 3000 (!) козаків „і все, що не могло зараз дальше втекти, між тим жінки і діти в місті, побито і місто потім спалено“¹⁾. Так то дійсність жила в незгоді з теорією шведських маніфестів²⁾.

Головна квартира Мазепинців була зразу (від 29 пад.) в Ромнах, разом із шведською. 1 грудня перейшов гетьман у Гадяч, очевидно, щоб бути ближше Запорожжя. Разом із ним було ще 3 шведські полки (смоляндська кавалерія, драг. полк Шрейтенфельта і вестерботнійська піхота). Та вже другого дня „завернув він назад у Ромни, тому що прийшла звістка про надходячу московську армію“³⁾. Москалі „хотіли цілою силою вдарити на м. Гадяч, захопити Мазепу і доконати такої самої жорстокости на нїм, як було зроблено на батуринським команданті“⁴⁾.

В Ромнах оставав вже Мазепа доти, доки і шведський король, себто до 17 (27) грудня. Того дня пішла шведська армія на Гадяч⁵⁾, де Москалі спалили передмістя.

З Гадяча головна сила шведська посувала ся дальше в тім самім напрямі. Дня 31 грудня (10 січня) прийшла у Зінків. Тут стрінув ся король з неприхильним становищем Зінківців. „Ми застали мешканців з набитими стрільбами і розвиненими хоругвами коло валів і палісад. Зараз при наших приході велів Й. К. В. через Войнаровського, що був сестрінком Мазепі, спитати їх, чи не хотіли-б добровільно відчинити ворота для нас. На се була відповідь: ні. Згаданий Войнаровський хотів всякими способами привести їх до того, одначе таки на даремно. Коли він повернув і дав їх відповідь до зрозуміння Й. К. В., велів сей наставити артилерію і приготувити до бою кальмарський полк. Тоді мешканці, відчувши повагу хвилі, покликали Войнаровського до себе і відчинили нам ворота“⁶⁾.

Про воєнні події коло Городного і Краснокутська, в яких побіду признавали обі сторони, кожда собі⁷⁾, читаємо в записках згадки, які велять назвати остаточний вислід битви некорисним для Шведів⁸⁾. Коло Краснокутська „гетьман Мазепа

1) Тамже, 281. 2) Пор. „Слав. висл.“, 19—20.

3) Siltmanns dagbok, 279. 4) Petrés d., 145.

5) Крян каже виразно, що Мазепа з козаками рушив другого дня, себто 28 грудня.

6) Petrés dagbok, 202; Siltmanns d. 285; пор. у Костомарова, VI, 659.

7) Див. Костомарів, VI, 661. 8) Siltmann, 294; Weihe 32.

мало що не дістав ся в неволю і сказав при тій нагоді: не гадав я, щоб Шведи утікали¹⁾.

В часі, коли головна шведська квартира була в Опішні, мав ген.-майор Крейц посувати ся з Лохвиці в тім самім напрямку; натиснений Шереметєвим мав тяжку переправу через Псьол коло Лютенки і при тім покинув багато багажів, серед того і Мазепиних²⁾: „гетьман стратив при сій нагоді касу з яких 100.000 таларів“³⁾. Було се в початку місяця марта.

В половині марта (16 марта) Карл XII посуваєть ся ще дальше з Опішні, переходить у Будища⁴⁾. „Івардія мусіла посунути ся $\frac{1}{2}$ милі дальше у с. Петрівку. Всі мужики того села утікли і заложили по другім боці р. Ворекли в лугах розбишацьке гніздо і звідси переходили майже кожної ночі через лід і вкрали у нас й особливо в Будищах гетьманови Мазепі кілька соток коней. Щоби сих злодіїв прогнати пішов майор Ілленшерна (Gyllenstierna) з 300 івардійських людей тудя, одначе мало що міг вдіяти, бо селяне зараз розсипали ся по лугах і втікали через багно, забивши нам 3 людей; одначе таки сі пакости заплатило 9 з них, схоплених опісля коло Будищ, шибеницею“⁵⁾.

Мазепа прибув у Будища аж 15 (25) марта. Про се читаємо: „Прибув Й. Екс. бр. Піпер і фельдмаршал (Реншильд) разом з цілим корол. двором під ескортою однопряжних возів, також Його Світлість гетьман Мазепа зі своїм двором, котрі всі остали ся на квартирах у місті, тільки деякі компанії козацькі полишив на спочинок у нас на передмістю, і мав він що дня 24 чоловік з однопряжних на варті при собі. Так полишили ся двори королівські і Мазепин в тім місті, а за містом по однім боці лежали трабанти і Волохи, по другім дальський і гельсінгський полки з кількома компаніями козаків, а по третім боці однокінні вози“⁶⁾.

Про Запорожців маємо першу згадку під 21 н. с. марта. „В Будищах довідали ся ми, що прийшло кілька депутатів від запорожських козаків і предложили Й. К. В. 20—30 тис. людей на службу за заплату. З огляду на се вийшов розпорядок, що з каси кожного полку має бути винята певна сума грошей

1) „Non putavi Suecos fugam dare“ — Weihe, 32.

2) Siltmann, 296; Weihe, 34.

3) Siltmann, 295. 4) Weihe, 35.

5) Weihe, 34. 6) Petre, 222.

(на сю ціль)⁴. Другого дня „вранці пішли згадані запорожські депутати з головної квартири: Мазепа післав з ними свого судю (justitiarium) разом з одним полковником“¹). — Ся звістка цікава, бо показує, що Запорожці посилали до Шведів раніше ніж доси думано²), та що на сю депутацію гетьман післав у Січ ген. судю Чуйкевича, полковника Мокієвського та бунчукового товариша Федора Мировича³).

Дня 27 н. с. марта „була звістка, що запорожські козаки ідуть походом сюди“⁴); 29 марта „знов кілька послів від запорожських козаків пройшло у головну квартиру і мало авдієнцію у Й. К. В. в присутности гетьмана Мазепи; опісля гощено їх бочівкою горівки і меду“. Другого дня „згадані козаки поїхали знов з головної квартири, попрощавши ся перед тим з Й. В. Королем; [депутація] складала ся з одного вибраного ними полковника і 80 чол.; через них вислано також письмо до татарського хана“. Дня 31 марта „Запорожці напали на містечко Нехворощу (так мабуть треба розуміти назву: Nogoschin; м. Горошин лежить за далеко), де стояв генер.-майор Шавмбурґ з Москалями, заволоділи ним; частину Москалів убито, другу забрано в неволю“⁵).

Дня 4 н. с. квітня „гетьман Мазепа пішов у село пів милі звідси (з Будища), щоб там прийняти отамана або найстаршого над запорожськими козаками, котрого тут сподівають ся“. Другого дня „прийшов запорожський отаман, званий кошовим (Coswick) з 800 козаками у згадане село [Диканьку]. Принятий був Мазепою, котрому зараз піддав ся, передаючи йому бунчук разом із ключем, і взагалі виявляв йому у веім велику покірність. Коли церемонії покінчили ся, частував його Мазепа. При вечері одначе повстала суперечка межи сими новими козаками і одним урядником (слугою) Мазепи, урядникови не повело ся при тім і його інші змасакували; жінка убитого дуже ганьбила з тої причини отамана, одначе Мазепа її зараз успокоїв і справу полагодив. Запорожці самі признавали, що взяли від царя 60.000 рублів, щоби стояти по його боці. По слудни

¹) Siltmann, 296.

²) Костомарів за Нордберґом прихід депутатів кладе тільки на 19 (29) марта (VI, 671), хоч се була вже друга депутація.

³) Костомарів, VI, 670. ⁴) Siltmann, 297.

⁵) Siltmann, 297—298. У Адлерфельта згадуєть ся про напад Запорожців на брид. Кампеля з Torodginska, що перекладано на Царичанку (Кост. VI, 671).

виїхав генерал Левенгайт поіратувувати гетьманови Мазепі з приводу піддання згаданих козаків“.

„Дня 6 н. с. квітня прийшов запорожський отаман в головну квартиру і мав у Й. В. Короля авдієнцію, передавши йому наперед 100 пійманих Москалів; по всім угощено його горівкою, медом і пивом“. Другого дня „мали Запорожці складати присягу вірності Мазепі, одначе не були до того приладжені, бо переважно були п'яні, тому присягу відложено на найближший день. 8 н. с. квітня зложили Запорожці присягу Мазепі, одначе він наперед їм заприсяг; потім пішли до короля і попращали ся, дістаючи при тім дарунки: отаман 1000 дукатів, кожний офіцер — а було їх 4 — по 100 а прості 10.000 дук.“¹⁾.

Інший учасник згадує неясно про якесь мале непорозумінє що до військового становища кошового Гордієнка. Запорожці „прийшли в силі кількох тисяч під проводом кошового (Cozovi) відновити звичайний союз з гетьманом і своїми братами, українськими козаками, та при тім рішили ся також піддати ся під розкази Й. Величности шведського короля; се предложенє приняв наш Наймил. Король дуже ласкаво, одначе команду над ними передав гетьманови Мазепі“²⁾.

„Сих людей потім уживали ми мало до чого иншого, як до роботи в траншеях під Полтавою і за те кожний з них діставав 10 ерів (öre) на дєнь. Поза мурами або заросляками вони, як і інші козаки, досить добрі, так само, як ворог уже побитий, у погоні; одначе до заціпного бою на вільнім поли вони не надають ся, хоч деякі з них служать також піхотою й уживають тягнених рур; бо їх стріляне іде занадто помалу й огня дають без ніякого порядку³⁾. — Як тільки вони прилучили ся до нашої армії, післав ворог один відділ у запорожське місто Переволочну, положене 8 миль від Полтави над Дніпром, взяв його приступом і спалив до нащаду. Кільком козакам, яких там застукано, обрізано уха й носи і в такій огидній подобі пущено до нас, на знак їх товаришам, що так само буде всім тим, яких піймають“⁴⁾.

1) Siltmann, 297—299. Перший шведський офіцер що подибав ся з Запорожцями був підполк, Сільфергйельм із сконського полку.

2) Weihe d. 35. В дневнику Петре (I, 248) прилучене Запорожців в числі 4.000 зазначене під днем 1 (10) мая!

3) Сї догани за стріляне в сьогодішній тактиці були б похвалою.

4) Weihe 35; пор. Siltmann, 300; Кост. 677.

28.015

Львів. Бібліотека
АН. УРСР

Таке обезображуванє пійманих не було найбільшою ознакою пімсти; були ще тяжчі. „Дня 15 квітня поїхав я — читаємо в однім дневнику¹⁾ — до Опішні побачити тамошні роботи, становища Москалів недалекі звідти і також двох Мазепиних козаків, яких Москалі вбили на паль і поставили на дорозі — так робили вони з богато иншими. Й. В. Король виїздив тогож дня також щоби побачити се останнє“. Під днем 31 мая: „Прийшли два Запорожці зза ріки під Полтавою, яких відослали назад Москалі обтявши їм ліві руки. Й. В. Король дав їм по 50 талярів. Трьох Запорожців взяли Москалі під колесо“²⁾.

Про участь Запорожців в воєнних операціях читаємо доволі часго, в супереч тому, що висше написано, буцім уживано їх тільки до земельних робіт під Полтавою. За те про акцію Мазепиних козаків звісток мало³⁾. Тут подаємо важнійші звістки з дневників, бо вони й так значно розширяють ролю козаків в воєнних ділах поза те, що доси загально признавало ся.

„12 квітня привели Запорожці московського лейтнанта з кількома рядовими в полоні“⁴⁾. На иншім місци згадуєть ся про транспорт (19 н. с. квітня) 130 Москалів і московських козаків, взятих у неволю Запорожцями⁵⁾.

„Недалеко Нових Санжарів стояв ген.-лейтн. Ренне з 7000 людей; король велів ген.-майорови Крузе ударити на нього. Йому дано 3000 кінних людей з 8 кінних полків, 2000 Запорожців піхотинців та 4 полеві вужі; все те зібране було 12 квітня. Коли одержано достаточну звістку про ворожий табор, перейшов ген.-май. Крузе під вечер Ворсклу коло Н. Санжарів, уложив зараз свої сили en ordre de bataille та йшов в такім порядку цілу ніч наперед через заросляки й мочари. 13 (23) квітня раненько піймали наші слугу з війська ген.-лейт. Ренне у 2 милі від табору; він сказав, що його пана зустрінути можна б ще в ліжку, як би швидко машеровано. По сім виявленю вислав ген.-май. Крузе Гйельмових драгонів і Запорожців окремо на один перехід, щоб заступити дорогу ворогови, як би він туди хотів уйти. І булаб се може була щаслива партія, як би ворог не дістав був звістки через своїх фуражирів і не мав

¹⁾ Siltmann, 300—301. ²⁾ Siltmann, 316.

³⁾ Одним з найперших успіхів гетьманських козаків було вхопленє московського ген. адют. Шульца в Прилуці, посланого з листами до Августа II (Petre, 91; Siltmann, 278; Weihe, 22).

⁴⁾ Siltmann, 300. ⁵⁾ Petre, 226.

Львівська державна
бібліотека
АН УКРАЇНИ
188039

Львівська державна
наукова бібліотека
№ 8850

стільки часу, щоб сісти на копей. Як тільки се стало ся, взяв він швидке темпо і вдарив цілою силою на наше ліве крило, так що майже 6 компаній Ілленшернівських драгонів розбив зовсім і примусив дати простір Росіянам до утечі одним гонєм на 1½ милі далеко¹⁾.

„Вночі (з 29 на 30 н. с. квітня) якийсь ворожий відділ забрав гетьманови Мазепі всі його коні, 300—400 штук, що недалеко звідси (коло Будищ) пішли були на пашу. Тої самої ночі прийшли на тутешнє передмістє мужики, щоби піймати генерального судю, одначе його домові підняли завчасу крик²⁾.

2 (12) мая „відкрито траншеї під Полтавою: до роботи призначено денно 600 людей з полків, що прийшли з ген.-майором Спарре, разом з 400 Запорожцями“.

„Команда була все в руках одного полковника, а Запорожці працювали дуже пильно; кождий з них за те діставав кожного дня ½ кароліна від Й. В. Короля“. „14 мая у вечері генерал-адютант Ільденклов (Gyldenklou) оповідав, що запорожські козаки щось потерпіли в траншеях під Полтавою“.

Під днем 13 н. с. мая читаємо: „Попереднього дня перейшов на наш бік козак, що був давніше слугою Мазепи і з приказу нового гетьмана Скоропадського ішов у Гадач; він виявив, що король Станислав з своєю армією посунув ся на 10 миль до Дніпра на Поділю. Те саме потвердив сей утікач два дни пізнійше присягою на допиті³⁾.

Дня 21 н. с. мая перейшла головна квартира шведська у Жуки⁴⁾; тогож дня перед полуднем прибув до Й. К. В. гетьман Мазепа, а перед 2-ою годиною удав ся до своєї квартири⁵⁾.

В тім самім часі — читаємо в иншім місци — „у вечері я повернув з 24 годинної варті в траншеях: убито там 2 воєаків і 3 Запорожців⁶⁾.

26 мая „прийшли сюди до гетьмана Мазепи два татарські полковники, з котрими він зараз пішов до короля під Полтавою. Скільки можна дізнати ся довірочно, вони домагають ся, як умов приступленя, таких самих 4 артикулів, на які признав Й. В. Король Запорожцям, а межі ними найважнійший той, що

1) Weihe, 37—38; пор. „Слов. висл.“, 25—26.

2) Siltmann, 303.

3) Siltmann, 307.

4) Siltmann, 311.

5) Petre, 252.

6) Тамже.

Й. В. Король не має з царем скорше помирити ся, доки Запорожці не здобудуть своєї давнійшої волі і коли будуть залежні не від Москви, а від польської Річипосполитої¹⁾. Другого дня „татарські полковники пішли з поворотом... Вони заявили, що в дорозі сюди єсть велике посольство [татарське], і для нього домагали ся ескорти. І дійсно напротив сього посольства вислано разом із згаданими полковниками 500 Шведів під обрістлейтн. Сільберггьельмом і 2000 Запорожців“²⁾.

Під 28 н. с. мая записано: „Була чутка, що Палій, оскаржений Мазепою перед царем, повернув з Сибіру до московської армії і став гетьманом України“³⁾.

„1 н. с. червня прийшов дезертир з московського боку й оповідав, що вони дістали приказ вдарити на Запорожців, що стоять тут перед головною кватирою, і на сю місцевість (Жуки); з тої причини в ночі заалармовано головну квартиру і ще у вечері вийшли два кінні полки з міста“. Два дни пізнійше такий самий утікач приніс звістку, „що Москалі спалили Запорожцям кілька міст“; 4 т. м. „можна було тут усюди видіти констернацію з тої причини, що Москалі заняли запорожський город Січ (Psich), де мали знайти між иншим 30 армат і багато амуніції“⁴⁾.

6 н. с. червня „Москалі зробили випад в Полтави й убили в апрошах одного лейтнанта, кількох підофіцерів і рядових та 12 Запорожців“⁵⁾

16 червня „під вечер підійшли кілька соток козаків і Калмиків аж до самих передніх сторожей шведських і пару годин били ся з шведськими козаками по поли; по обох боках було по парі убитих, кількох ранених і дещо пійманих...“⁶⁾.

Під 15 н. с. червня читаємо: „Тепер почали ся при дворі і в канцелярії критики й прояви невдоволення: найперше тому, що Й. В. Король передше не хотів дозволити і пристати на се, щоби чесні жінчини, як жінки за своїми мужами, ішли за армією, — а тепер не тільки треба було терпіти, що козацьке жіноцтво і всяка голота тягла ся всюди з великою перепаною для армії, та ще треба їх було обороняти; по друге, передше (король) не хотів ніяких союзів з християнськими державами — а тепер сам старав ся збратати ся з Турками й Татарами, так, як се вже зроблено з Запорожцями; по третє тому, що

1) Siltmanns dagbok, 314. 2) Тамже, 315. 3) Тамже, 316.

4) Siltmann, 317. 5) Petre, 248. 6) Siltmann, 320.

давнійше міг з своїх союзів мати грошеву підмогу, — а тепер сам мусів за такеж платити гроші¹⁾.

„На початку червня (шв. ст.) скріпляли Москалі свої становища за рікою щораз більше. В ночі кидано безнастанно на нас великі гранати, роблено тим великі шкоди і прогонювано Запорожців від праці; вони такий мали страх перед гранатами і канонами, що втікали б від них хоч із світа. Вони мали свій головний обоз у ген.-май. Крейца 1 милю від Полтави і послали звідти завсіди відділи до роботи, за яку їм що правда плачено, одначе з часом стала їм вона противною, бо багато з них при тім платило житем. До того причиняло ся жорстоке поведене ворога, що з усіми пійманими Запорожцями обходив ся погано і кидав погрози, що буде саджати на палі. Щоб їх удержати при добрім гуморі, вдав ся до них в табор гетьман Мазепа в товаристві багато козаків під бунчуком, проводжений туди для більшої поваги з ескадронами івардії і всіма трубами“.

„Запорожці привитали його також своїм способом: устали ся пішо у 2 ряди а на кінци їх поставлено намет. До сього намета висів Мазепа з карити і промовив коротко, дякуючи Запорожцям за вірність, виявлену до тепер, і просив видержати в ній тривко на будуще, хоч би ворог робив шкоду в їх краю або старав ся усякими погрозами відтягнути від шведської армії; Господь поможе, що вони дістануть на все повну сатисфакцію і за працю мати-муть справедливу платню. Саміж бо видять своїми очима, що Шведи мають в поли ще поважне військо і все піде гаразд, як тільки вони остануть на дальше вірними. На таку ласкаву промову й обіцянку гетьмана впевнили вони всі, що видержать при шведським королю і своїм гетьмані до останнього мужа. Потім гощено їх горівкою, доки Мазепа таким самим порядком не розпрощав ся з ними“²⁾.

Про ту саму подію розказує инший учасник під днем 10 (20) червня ось що: „Коли одна частина Запорожців мала виявити охоту завернути назад (від Шведів), пішов гетьман Мазепа з цілою світою, хоругвами і музикою en seremonie звідси до ген.-майора Крейца, де стояв запорожський отаман кошовий; наперед промовив до нього, перестерігав, щоб остав вірним королеви шведському; упевняв, що Й. В. завсіди задержить їх

¹⁾ Siltmann, 319. Про незадоволене пертракціями з Татарами вгадує також Крап (Слов. висл. 31).

²⁾ Weihes dagbok. 47—48.

у своїй протекції і надгородить їм ту шкоду, яку Запорожці недавно потерпіли від Москалів; та робив їм добру надію, що як вони незабаром підуть на Москву, то [Запорожці] мати-муть з того великі користи, так само й як здобудуть місто Полтаву, де мусить бути великий скарб; обдаровано їх двома барильцями грошей з королівської воєнної каси, бочкою горівки; вкінці сказано їм, що незабаром прийдуть сюди ще Татари¹⁾.

Два дні пізніше „раненько пішов гетьман Мазепа з графом Піпером і канцлером Гермеліном ід Полтаві до Й. В. Короля, щоби йому представити теперішній стан армії і намовити його заперестати облогу Полтави і взяти ся до інших способів“²⁾. В однім дневнику (Сперлінга) маємо навіть записано, що Мазепа просив не стріляти на Полтаву, бо там жила його сестра, там він сам і козаки мали своє майно³⁾.

Поодинокі відділи російського війська переходили ріку і пробували щастя в нападах на шведський бік. „Першу таку спробу зробили козаки, коли 13 (23) червня в неділю пополудни перекрали ся через Петрівку у Жуки і булиб може вхопили Мазепу, як би були удержали спокій. Одначе вони не могли залишити свого звичайного боєвого крику і через те за скоро зробили алярм і тоді то прийшли наші козаки на конях і прогнали їх назад з гори в Петрівці, а підчас погоні піддержав їх полковник-поручник Іротгавзен з 6 ескадронами“⁴⁾.

Три дні пізніше — „вранці зробили Москалі знов алярм і напали на передні сторожі; потім наші козаки били ся з ними якийсь час і коли вирушив корпус трабантів, [Москалі] завернули назад“⁵⁾.

Підчас приготування до битви 17 (27) червня — коли то шведський король був ранений у ногу — „гетьман Мазепа був теж при тім і сам провадив своїх козаків, котрі разом з Запорожцями держали фланки на правім і лівім крилі“⁶⁾.

Тоді то „наші Запорожці застрілили своїми тягненими рурами багато з російської піхоти, так що ся скоро потім, побачивши нашу підмогу, уступила через заросляки і король також

1) Siltmann dagbok, 321.

2) Тамже, 322. Ся звістка, побіч інших, заперечує отже поглядови, прийнятому й у Костомарова, буцім то Мазепа намовляв короля здобувати Полтаву.

3) Löjtnanten Grefve C. H. P. Sperlings dagbok 1700—1710 — KKD. III, 95; пор. „Слов. висл. на Україні“, 26—27.

4) Weihe. 49.

5) Siltmann, 324.

6) Siltmann, 324.

малим обіздом завернув під Полтаву¹⁾. „Козаки гетьмана Мазепи били ся з ворожими козаками добрий час і раз одні другий раз другі вдержували боввище“²⁾.

Під днем 17 (27) червня, пише один, „мав я вести 24 людей на варту до Запорожців, що саме прибули сюди; вони дістали від Войнаровського приказ іти в ліс стріляти на неприятеля з своїх гарних, тягнених рушниць; мене призначив полковник Сірот іти до них із згаданими людьми, не тому щоб робити честь ворогови, а тільки щоб поставити сторожу коло наших союзників і не допустити до того, аби їм наші власні війська, не знаючи обставин, не зробили якої шкоди; коло того поробив заходи сестрінок Мазепи Войнаровський“³⁾. Згадані Запорожці, що стояли в лісі, і я мав коло них сторожу, стріляли на неприятеля сидячки і спричинили йому значні втрати⁴⁾. Трохи дальше згадує той самий учасник, що коли Реншильд другого дня скоро сьвіт уставляв військо межі Жуками й Петрівкою, то „мав з собою запорожського гетьмана Мазепу з деякими відділами“⁵⁾.

Відокремлена звістка під 30 червня: „Яквись час били ся козаки з обох боків, та Запорожці за кожним разом потерпіли невдачу і мусіли уступати; я сам був при тім і дивив ся на все“⁶⁾.

Найважнійша хвиля у сій війні — полтавська битва — згадана більше або менше докладно майже у всіх дневниках, деякі оповідають дуже широко і додають чимало нових подробиць до знаних досі; одначе про участь Українців в битві згадок не маємо, в кождім разі значно менше ніж у записах не-вояка Крмана⁷⁾. Ось одна тільки згадка про Запорожців: Коли по головній битві король з трудом утік до багажів „появили ся й тут вранці ворожі драґони, одначе не мали відваги нападати, як тільки поставлено против них полишених тут кінних вояків і піших Запорожців та дано до них два арматні вистріли“⁸⁾. Натомість гетьманські козаки заробили у того самого автора на отсю саркастичну записку: „З козаків гетьмана Мазепи — як думаю — в цілій битві не впало ані 3 людей;

1) Weihe, 51. 2) Тамже, 52.

3) Petre, 280. Очевидно з таких то подій виробив ся межі песьвідомими погляд, що будім то Шведи не вірили українським союзникам і пильнували їх (пор. Слов. висл.⁴⁾, 15).

4) Petre, 281. 5) Petre, 281—283. 6) Siltmann, 327.

7) Слов. висл., 33. 8) Weihe, 62.

доки ми били ся, були вони з заду, а коли прийшло ся бігти, були вони далеко на переді. Все-ж таки робили вони нам ту прислугу, що показували нам дорогу до багажів¹⁾.

В описах переправи Шведів і Мазепинців через Дніпро читаємо між иншим: „Коли вони пополудни після дуже прикрого маршу прийшли сюди [у Переволочну], притягнули Запорожці, що з ними ішли, з великою бідою кілька дуже лихих човнів, на котрі ще того самого вечера перейшов Мазепа“²⁾. „Вкінці під вечір вислідили Запорожці кілька суден і поромів вздовж ріки; при їх помочи в ночі з великим трудом dokonano малого перевозу“³⁾. „Скільки Волохів, козаків і Запорожців перейшло (Дніпро), не звісно на певно, бо вони самі без приказу переправляли ся. Гетьман Мазепа стратив на Дніпрі дуже багато грошей, золота і срібної судини“⁴⁾.

Втека через Дикі поля описана в кількох дневниках, та тільки з одного вибираємо отсі подробиці: „Дня 1 (11) липня рушили Й. К. В. і гетьман Мазепа з кількома трабантами; однокінними возами і иншими призначеними вояками і йшли через велику пустиню яких 60 козацьких миль... 13 (23) липня⁵⁾ З год. пополудни перейшов Й. К. В. з Мазепою через р. Бог. Була якраз 3 година, коли показала ся неприятельська передня сторожа, що складала ся з регулярного війська і козаків; піднято зараз алярм. Наші передні відділи пішли напротив нього, одначе неприятель не станув, тільки завернув і скрив ся під горою і там стояв спокійно до ночі, так що наші вояки, які були по сім боці, могли в більшій часті перейти в ночі через ріку. Останок наших людей зібрав ся над рікою, де Запорожці зараз обкопали ся, щоб боронити ся хоробро до смерті; було знати, що вони не будуть просити згоди. 11-ого рано прийшов російський бригадир (Кропотов) з 7000 людей і рушив до наших; Шведи дістали всі пардон, але Запорожців всіх поубивано. Забраних Шведів було около 300... Дня 11 т. м. станули ми дві милі від турецького міста Очакова і тут при Чорнім морі обозовали, коли в ночі дістали ми алярм, тому що Запорожці хотіли зловити гетьмана Мазепу і передати його в руки Росіянам, одначе їх замисл зараз перепинено“⁶⁾. — Сею трохи сензаций-

1) Weihe, 65.

2) Siltmann, 332.

3) Weihe, 66.

4) Ibidem, 67.

5) Дата хибна, має бути 8 (18) липня.

6) Crafoords anteckningar, 108—109. Що до останньої події читаємо: då wij fingo allarm om natten att de Saprofuer uille taga Felt-her[ren] Masepa och öfuergifua honom i Rysenss händer, men derass wpsåt blef dem strax förhindrat (109).

ною подробицею (що до її правдивості нема причини сумнівати ся) кінчать ся згадки названих Каролинців про гетьмана Мазепу. З записок тих учасників походу, що попали у неволю під Полтавою або в Переволочній, виймаємо для доповнення ще кілька згадок.

Під днем 2 липня пише один: „Кого тільки піймано з козаків і Запорожців, які були по наших боці, позганяно як товарину і наказано перерізати без милосердя за бунтівництво, так що навіть не пожалувано ані жінок ані дітей“¹⁾. А троха дальше: „8-го липня вийшов острій наказ видати всі річі офіцерів як неживих так і тих, що втікли з королем. Особливо оглядано строго за річами гетьмана Мазепи. А що дещо з них знайдено у підполковника Каульбарса, післала його царська неласкавість на Сибір разом з полковником Сандо²⁾ і капіт. Саксом, що раніше був у російській службі“³⁾.

Три роки пізніше перебуваючи в Устюзі записав той самий автор:⁴⁾ „16 грудня (1712) приведено з Москви 4 офіцерів, що давніше були в службі українського гетьмана Мазепи і до тепер сиділи у в'язниці на Україні. Коли вони недавно подали супліку до Й. Царської Величності, щоби їх увільнено, мали те нещастє, що фельдмаршал Борис Шеремет подавав їх прошенє якраз у хвили, коли до царя прийшла звістка про невдатний похід у Поморю; тому то Й. Ц. В. був так неласкавий, що сказав: мають не тільки дальше остати в в'язниці, але й зараз вислати ся на Сибір. А були се: пан Григорій Новицький, полковник;⁵⁾ Рузаневич (Ruzienewicz), сотник;⁶⁾ Янковський (Jankofski), сотник;⁷⁾ Перевіський (Perewiski)⁸⁾“.

Граф Піпер, окрім наведеної попередю розмови з царем у Києві, записав ще під 2 (12) липня: „Того дня сказано мені в імені Й. Ц. В., щоби я уложив лист до Й. К. В. і в нім звернув увагу, що вразі якби мала бути дозволена яка виміна бранців, то моя особа за нікого иншого не могла-б бути увільнена, як тільки за гетьмана Мазепу, та щоби за той час нічого не стало

¹⁾ Weihe, 73.

²⁾ Сандул, полковник Волохів у шведській службі.

³⁾ Weihe, 74. ⁴⁾ Weihe, 132.

⁵⁾ Г. Н., компанійський полковник (Кост., 752).

⁶⁾ У Костомарова Степан Рузанович, челядник Мазепи (751).

⁷⁾ Мабуть той самий, що у Костомарова під іменем сотника Яковича (408).

⁸⁾ У Кост. Ян Перевіський, челядник Мазепи (751).

ся, нехай Мазепа остане в безпечнім нагляді, бо инакше опісля при мирових пересправах, як що дійдуть до кінця, було-б багато трудностей що до видачі листів і реєстратури. Я здивував ся, як могло прийти до зроблення такого предложення що до мого видання. Мазепу жеж вони мали за найгіршого зрадника, я знов мав у мого пана славу вірного і чесного слуги; до того я не знав нічого, щоб я якимсь способом провинив ся супроти Й. Ц. В. Чому доходить до того, що мене ставлять в один ряд з таким? Я випросив собі тому писане такого листу, хоч мені поручено се зробити в імені Й. Ц. В.“¹⁾

Шість тижнів пізнійше (16/26 серпня) записує він: „Якраз перед моім поворотом на квартиру, прийшов до мене канцелярист з царської канцелярії з чудацьким письмом й гострою доганою, що в меморіялі канцлера Меллера до мене має бути ужите неповажне місце і наказом, щоб я се послав Й. К. В. Було в нїм між иншим всаджено, що як Й. К. В. не схоче ніяк видати Мазепи, ані не схоче дати його зловити, то Й. Ц. В. хоче приказати піддати мене такій самій екзекуції, якій підданий був Паткуль“²⁾.

Всі виписані више місця з дневників Каролінців говорять — як бачимо — найбільше про военні справи, дещо про політичні; за те мало тут образків культурного і побутового життя тодішньої України, далеко менше ніж у записках Крмана, чоловіка не-військового. Читаємо у них тільки два виступи про край і людей; Вейге при нагоді побуту у Ромнах дав короткий опис України з боку географічного й етнологічного, у Зільтмана маємо знов окремий невеличкий appendix про Запорожців. З обох виймаємо що важнійше:

„Весь край дуже плодovitий, Сіверщина до того має багато лісів; ласкава природа не забула тут нічого, що належить до вигідного і задоволеного життя мешканців; мають вони копальні соли і заліза, та сього останнього тільки мало, більше привозять з инших місць; за те подибуєть ся у них шклянні гуті, де виробляють багато шкла до вікон і всяку шклянну судину, хоч не таку добірну як у Німеччині.

„Україна — се майже сама рівнина, в багато околицях має отже недостаток в дровах і воді; тому то люде живють там зви-

¹⁾ Gr. Pipers dagbok, 9.

²⁾ Piper, 18.

чайно вздовж потоків і озер, села бувають нероз'язані на кілька миль. Їх міста збудовані на високих горбах, зняряджені палисадами або валами з стовпів вбитих густо при собі; діри до стріляння в них дають можливість відбивати напади Татарів або розбішак; інших ворогів не мали вони на думці, тому й нема у них правильних фортифікацій. Збіже росте тут усюди в безмежній скількості; та що його не продають задля недостачі торгівлі, роблять у землі ями, гладкі і сухі як комната, і переховують так цілими літами. Воли і вівці їх мають прекрасну величину і добру породу; особливо вівці такі товсті, що ледви їх можна їсти. Коні дуже витрималі і люблені над багато інших задля швидкого бігу. Ще й се цікаво, що в цілій Україні не знайдеться ні один камінь.

„Козаки всі ведуть однакий спосіб життя й однако убирають ся. Мужчини зголюють собі на голові все волосся, і тільки над чолом остає довгий чуб. Жінки носять на голові щось як шапки, зовсім плоскі як тарілки, й обвивають їх довгою плахтою; спідниця складається з тонкого волосяного сукна всякої краски, що прилягає досить тісно до тіла й віддає його форми. І чоловіки і жінки ходять у чоботах і люблять дуже горівку; навіть визначні жінщини не соромлять ся випити на ярмарку кілька мірок; тому то не дивниця, що вони мають велику охоту до любовних пригід.

„Їх релігія московська або грецька, однакі у них церковні обряди. Одначе не видко, щоб козаки били поклони перед образами або хрестили ся так як Росіяне.

„Военна дисципліна козаків не має особливої вартости; вони не держать ніякого порядку, отже не здатні до боротьби з регулярним військом. Все таки вони добрі тим, що своїми постійними ватагами можуть алярмувати армію, або коли побитий неприятель утікає, гнати ся за ним. Вони не уживають иншої зброї, як списа і стріли; мають дуже багато малих хоругв.

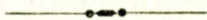
„Запорожські козаки належать до українських і називають ся так тому, що живуть за водоспадами Дніпра на островах. Сіють ся також пішо, против загального звичаю козацького, уживають тягнених рушниць, стріляють ними дуже докладно і тому мають славу найліпших вояків з між усіх...“¹⁾

„Запорожські козаки складають — на їх власний погляд —

¹⁾ Weihe, 19—20.

свого роду вільну республіку. І. В. Царь хотів їх викоринити до нащадку перед кількома роками, одначе не міг довести до того. Вони живуть на островах при кінці Дніпра; се збіговище людей, усяких волоцюгів і злочинців з сусідньої України, Татарщини, Польщи й інших країв. Складають ся вони з 3 родів (домів): один самі рибалки, другий самі ловці, третій самі розбійники. Сі 3 „доми“ вибирають собі найстаршого або отамана в їх мові, якого вони, доки сидять дома, можуть скидати й обходити ся з ним до вподоби; та як тільки вони в поході і перед отаманом несуть бунчук (подібно й як перед козацьким гетьманом), показують йому велику покірність і послух, і в тім часі не можуть його скидати. Їх устрій такий: коли їх хто наймає на воєнну службу, то отаман веде скликати найстарших з тих трьох „домів“ і сі ухвалюють що мають робити. Вони служать тому, хто їм найбільше платить; 3000 лишаєть ся дома пильнувати господарств, около 5000 іде в похід. Жінок не терплять на своїх островах, а такого, що заходить ся з жінками, топлять. Гетьман України, яким був і Мазепа, обовязаний давати їм кожного року означену скількість зерна й інших засобів до життя і за те вони не грабують краю¹⁾.

На сім кінчу вибір із записок Каролинців про 1708/9 р. і події звязані з ним безпосередно. Зазначу тут, що єсть подібні записки тих учасників війни, що жили опісля в Бендерах, і в них подибуємо згадки про українських емігрантів на турецькій землі, та вони виступають поза межі сього огляду; маємо надію повернути до них иншим разом.

¹⁾ Siltmann, 341—342.

Причинки до історії Мазепинщини.

І. Лист Мазепи до міста Львова.

В рук. бібл. Оссолінських у Львові, N. 1447, стор. 337—8, подибуємо копію польського листа Мазепи до львівських міщан, з підписом гетьмана, але без дати. З нього виходить, що львівські міщане послали до Мазепи, коли він ішов з підмогою королеви Августови, послів, щоб минув з козацтвом Львів, Шведами і так дуже знищений. Гетьман прийняв ласкаво послів і у відповідь послав сей лист і в нім обіцяє минути у своїм поході Львів з околицями, „хоч прийдець ся за те накладати дороги“. Щоб охоронити місто від поодиноких козацьких відділів, долучив він охоронний лист з військової канцелярії. Се зміст листа, писаного з тою певною грацією, якою визначають ся усі писаня Мазепи.

Лист не має дати, але її до певних границь можна означити. Згадка про те, що козаки ідуть у підмогу польському королеви, і уступ про знищенє Львова Шведами не дають дозволу прикласти події до часу перед 1705 р., коли то Мазепа дістав наказ іти з підмогою Августови аж під Сандомир. 4. ст. ст. серпня 1705 р. був гетьман з військом у Зборові, 14 т. м. прийшов під Львів, де дійсно змінє напрям дороги, бо 1 ст. ст. вересня бачимо його під Грубешовом. З того виходить, що подію з львівськими міщанами треба покласти на день 14 ст. ст. серпня 1705 р., або один із найблизших днів, і таку дату мусить мати низше наведений лист. Що львівські міщане мали причину бояти ся переходу козацьких військ, видно хочби з дописей Мазепи у Москву

про сей похід, коли то прихильна козакам шляхта погрожувала, що мусить „рады не рады на конь веѣдши отъ такого утиснення войску боронити ся“. Сам гетьман згадує, що до нього приходило багато шляхти, „то з сказками (прошенями) о залоги, то о универсалы охраненія просячи“ (Костомаров, Мазепа, 537, доп.). Між тими були також і львівські міщане, тоді вже nobilitовані.

Szlachetni moi wielce mei panowie, burmistrzu, raycy, ze wszystkim magistratem miasta i k. m. Lwowa mm. pp. y przle!

Kiedy ww. moi pp. idacemu mnie marsem y z sukursem i. k. m. y rzptey y iuz kampanuiacemu in meditulo regni raczycie obvia litera przez poslow swoich generosis (?) occurrere passibus, nie mogę tego inaczey u siebie akceptować, ieno pleno immoriturae gratitudinis pectore. Otworzyliscie w. mm. pp. hoc actu bene merendi sobie [sic!], dla czego będę moje wszelkie studia desideriiis w. m. ppw aplikować y sposobić, abym requisitom w. mm. ppw mea conformitate mógł dogodzić. Wzbudza albowiem we mnie delicatissimo stimulo należytą ku miastu Lwowu facillitacyą, ze ku najjaśnieyszemu iego maiestatowi irremissibiliter per tela, per ignes perque tot discrimina rerum fertur. Extant tego dotąd w miescie signa demonstrativa, depraedationes, cineres, rudera, lachrimis nullis abolenda et deploranda. Wzbudza we mnie, co y w kazdym chrzesciańskim sercu moze excitare załosną kompassyą, tegoz miasta calamitas, ktorą per hostilitatem potencyi szwedzkiey tam per contagionem manus Domini tetigit. Ex praemissis tedy circumstantiis feror, speciali respectu w. m. pp. zażywm w tey mierze dyskretyi, miiając marsem miasto ww. mm. ppw., lubo mi przyidzie in hoc passu z nakładem drogi uti circulationibus. Pro evidenti zaś tego documento posełam z kancelaryi naszey ochronne uniwersaly praeveniendo onemi miasto Lwow cum pertinentiis od wszelakich aggrawacyi woyskowych. Ad extremum upewniam kawalerskim slowem, omni gaudebitis securitate, poniewasz in pleno favore et fervore znam się być

ww. mm. ppw uprzeymie zyczliwym przlem, y radł [sic!] służyć.

Jan Mazeppa

kawaler y hetman i. c. w. woysk zaporoskich.

II. Мазепа і король Станислав.

Віомок із реляції посла Шлейєра (Pleyer) цісарєви (Москва 28 падолиста 1707).

Es ist alhier in geheimber red, daß Schweden durch den könig in Pohlen an die ukrainische Coßackhen hat lassen offerieren, wan sie von Moscau abtreten und sich unter Pohlen widerumb begeben und wider Moscau den Krieg führen wollen, sie alle ihre vorige alte freyheiten geniessen sollen, die sie vorhero unter Pohlen gehabt haben. D[er]owegen alhier ein[e] grosse sorg ist, weilen man wol weiß, daß man sie iene zeithero an ihren rechten sehr benachtheiliget hat, sie also solchen offerten leicht solten gehör geben.

Ся поголоска про оферту короля Станислава Мазепі може бути звязана тільки зі зноюю подією, переданою нам Орликом в його письмі до Яворського (Основа 1862, XI), що мала бути 16 жовтня 1707 р. в Київі. При тім Орлик оповідає, що гетьман велів йому написати про се повідомлення царєви і Головкину, мав їх сам переслати через свою мати і Войнаровського, в дійсности сього не зробив. В такім разі інтересно, звідки знали в Москві про се. Виходило б, що таки звістив Мазепа якимєсь способом царьські круги про лист короля, присипляючи тим способом чуйність їх та заробляючи собі на довіре. Одначе годі підозрівати неправди у звістці Орлика, бо дотепер не знана нам дійсно така письменна реляція. Хиба що ще знайдеть ся.

III. Мазепа у Шведів; царь і Запорожці.

Відомости з України (Суми 20 січня 1709) в додатку до реляції ціс. посла у Шведів Цінцендорфа (Zinzendorf):

Il arriva hier 19-me un Cosaque de l'armée des ennemis, lequel raporte, que Mazepa n'a pas aupres de luy [que] 200 soldats ent etat de servir, ses domestiques l'abandonnent tous les jours, et il est reduit à ce servir des Suedois pour la conduite de son equipage. Orlika, son ecrivain, fut dernièrement ches le comte de Piper de sa part le prier de luy faire fournir des traigneaux pour ses chariots. Ce ministre repondit, qu'il s'etonnoit, que Mazeppa qui est maitre et hôte de ce lieu là luy faisoit faire une telle deman-de; qu'il ne doute pas, qu'il ne trouvât plutost que luy les moiens

de se retirer de la peine, ou il étoit. Les Suedois à peine luy laissent ils un moulin pour prevenir la necessité de ses gens. — Cent Cosaques de Zaporoysskych arriverent hier icy pour feliciter sa majesté czarienne sur la naissance de cette nouvelle anné et luy faire offre de leurs services. Czaar les a recues tres favorablement, ils heurent l'honneur de luy baiser la main et furent en suitee tres magnifiquement traittes chez sa altesse le prince de Menzikov.

IV. „Арешт“ Мазепи у Шведів.

Віомок із реляції Цінцендорфа (Бреслав 28 січня 1709):

... welche nachrichten an den crohnfeldtherrn Schigniafshy durch einen expressen von dem czaaren sollen gebracht worden seyn, und zwar mit dem zusatz, daß der cossackhische feldherr Mazeppa zur belohnung seines abfahls bey dem könig in Schweden in harten gefängnisse verhaftt angehalten werde, umb weillen selber den könig in Schweden mit der armée so tieff hienein verleitet und das versprochene nicht zu praesfiren vermocht habe.

Обі висше наведені звістки про те, буцім то шведський король виявляв своє невдоволенє з Мазепи і велів його стерегти або арештувати — вказують добре, де було жерело всіх тих сплетень, які ходили не тільки в тодішнім часі, але дістали ся навіть у новочасну історіографію (Костомаров, Фриксель). Усе те виходило з московських царських кругів для легко зрозумілих цілей. Це певно, що у всіх тих видумках нема нічого правдивого. (Пор. „Словацький висланник на Україні“, ст. 39—40; „Із записок Каролинців, ст. 21).

V. 3 донесень австрійського посла Плейера в Москві 1708 і 1709.

Постійним резидентом віденського двора при боці Петра В. був оригінальний, одначе дуже бистрий і розумний чоловік фон Плейерн. Він написав просторий меморіал про Росію для ужитку свого правительства (виданий Германом), що належить до найцікавійших творів з усього, що писано про неї. Не був він в лаках ані у самого царя ані у його міністрів, нераз зазнавав прикостей, а навіть дійшло до примусового від'їзду. Через усе те його

реляції (загалом не дуже часті) мають багато цікавих подробиць, й Устрялов друкував їх в цілості в додатках до своєї великої праці про Петра В., одначе довів тільки до кінця 1706 р. Вже давнійше подав я одну виписку з його донесеня з р. 1707 ¹⁾, тепер наводжу три виписки з донесень 1708 і 1709 рр. про українські справи, як вони доходили до відомости автора, що весь час перебував у Москві. Взято їх з віденського архива заграничних справ.

1. (16. падол. 1708). Da zeigete sich die vorhero unergründliche ursach, waß der schwedische so mühsambe und eylfertige marsche nach der Ukraine zu bedeuten habe. Dan es kame die unverhoffte nachricht, daß der steinalte, eißgraue und dem czaren sonst so getreue, derowegen von ihn so beliebte kosakische feldherr Masseppa mit 300 man seiner besten edelleut und etlichen regimentern kosaken zu dem feind übergangen wäre, wodurch dem feind von selbiger seiten zimlich lufft gemacht und der fast schon vor hunger zu grund dehenden schwedischen armée vill zu gueten komen ist.

2. (22. грудня 1708). Bey schließung dieser relation bekomme ich nachricht auß den lager, daß der könig in Schweden den Masseppa kraft gepflogenen tractaten daß veraccordirte geld uud mannschaft von 60.000 man begehret hat oder er wolte ihn vor den gesicht der russischen armee archibusiren lassen. Darauf er brief und befelch an die cosackische stätter geschiket und ihm nachzukomen angemahnet hat, welche aber von denen kosaken zerrissen worden, mit vermelden, daß sie einmahl ihren czaren geschworen hätten und beständig guet und bluete aufsetzen wollen. Indessen hat man dem Masseppa sambt seinen anhang generalpardon offeriret, wan er mit allen wolle wiederumb zuruckkomen. Derowegen er gelegenheit gesuchet wiederumb auß der schwed. hände zu komen, und albereit schon 7 meilen wegs fortgewesen, aber von denen ihn nachsezenden feinde wiederumb eingehollet und gefänglich zuruckgebracht und alsobald unter festen verhafft genomen. Nachdem nun die schweden sehen, daß sie durch Masseppa verführet und durch ihre marche in die Ukrain von Lüffland, Lithanen und Pohlen gäntzlich abgeschnitten, der verhoffte succurs aus Pohlen geschlagen und ihnen alle subsistenz beginnet abzugehen, weilen die kosacken mit gueten nichts will folgen lassen, keine contribution erlegen, sondern ihre freyheit vorschützen, die

¹⁾ Записки LXXXI, ст. 151.

Руссен, aber sie allenthalben umbgeben, alß ziehen sie sich anietzo ganz zuruck an den Dniepper und laut aller gefangenen ausag nach volynien, wohin ihnen aber die Russen auf den fues nachfolgen...

3. (28. квітня 1709). Es haben zwar die meisten saporvischen kosaken durch beständiges anstifften des Massepa sich endlich auch wieder den czaren empöret und sind von Schweden mit dreyen regimentern unter den brigadier Kruse verstörcket worden, allein der czar hat alsobald 10 starcke regimenter unter dem generalleut. Rhen wieder sie geschiket; eher er aber ankom, hatten sie ein gantzes regiment Russen in den quartieren unweit den Dnieper überfahlen und nidergemacht. Aber der general kame mit der gantzen macht ihnen auf den halß, da sie sich in schantzen stättern und insuln hineinworfen und alle angebottene gnaden verachteten, darauf der general die örter nacheinander bestürmen und einnehmen liesse, waß in der ersten furie, so woll von kosaken männern alß weibern und kindern, sogar noch in mutter leib fürkome, wurde alles massacrirt, waß aber hernach noch erst gefangen bekomen wurde oder von denen partheyen eingebracht wird, solchen allen werden die ohren und fuesse abgehauen und auf räder an allen wegen und feldern aufgesteket, daß sie also darauf verschmachten müssen. Man machet sich über diese rebellion gantz keinen kummer, weilen sie allerorten zusambgehauen werden. — В дальшій частині донесеня згадує автор звістку, що шведський король мав заявити цареви готовість видати Мазепу.

VI. Мазепа й австрійська політика.

Як знаємо, царь Петро старав ся у римсько-німецького цісаря здобути титул „князя римської держави“ для всіх любимців. Наперед зробив се для Меньшикова, опісля бажав того для Мазепи. Український гетьман дивив ся на сю почесть підзорливо добачаючи в сім інтригу Меньшикова по пляну: *promoveatur ut amoveatur*, і догадка була вірна. Цісарь Йосиф I надав дійсно княжий титул Мазепі в р. 1707, одначе заки пороблено всі формальности і виготовлено диплом з гербом¹⁾, зайшли звісні політичні переміни і диплом на бажанє царя не був висланий його власникови.

¹⁾ Про герб див. замітку кн. Дабіжі в „Кіев. Стар“ 1885, ст. 715—718.

Австрійське правительство як зразу хотіло зробити честь українському гетьманови, так тепер, знов по волі царських представників, готове було приложити руку до піймання і видання гетьмана і всіх його прихильників. Та Карл XII не зараз вибирався через Угорщину, а в р. 1714 австрійські генерали вже не спіяли Орлика й товаришів, що переходили через Угорщину і навіть Відень; політичні обставини змінилися до того часу. Ось чотири фрагменти до сеї справи.

1. Виїмок з меморіялу бар. Гуйсена для гр. Шинборна (8. червня 1707).

Ja supplie aussi en cas, que l'occasion se presente d'ecrise à S. A. Mr. le prince de Menzikow de luy marquer, que S. M. I. est disposée de conferer tres graciesement la dignite du prince de l'empire au general Mazeпа. Sa Alt. de Menzikow m'a escrit il y a quelque temps vouloir m'envoyer l'argent pour cet effet, aussitost qu'il verroit par la main de votre excellence, que Sa Maj. Imp. ne refuseroit point cette grace au dit prince Mazeпа.

2. Виїмок з ухвали конференції міністрів (30. серпня 1709).

Царський посол у Відни бар. Урбіх виступив з бажанєм: daß E. K. M. nachdem der Mazeппа dem Tzar meineydig worden und in schwedische dienst übergangen ist, das über die ihm ehedessen zugedachte reichsfürstenwürde gewöhnliche diploma nit expedieren, sondern den Mazeппа, wan er sich in Hungaren retiriren würde, dem Tzar aushändigen lassen mögten.

3. Reichshofcanzlei. Instruction für d. general bar. v. Krichbaum auf den fall der rückkehr des schwed. königs durch Siebenbürgen. Viennae 26. sept. 1709.

Bereits vor 6 wochen hat der Kaiser versprochen den Mazeппа und andere bei dem schwed. könige sich etwa befindliche moskowitzische rebellen auszuhändigen, in der conferenz 25 sept. resolvirt an den gral Kr. den befehl ergehen zu lassen, dass derselbe bei verspürender annäherung des königs von Schweden S. M. in aller geheimb beibringen soll, welcher gestalten er alle mosc. rebellen, ohne den Mazeппа insonderlich zu benennen anzuhalten befiehlt seie und daherо S. M. habe ersuchen wollen, dergleichen leute zu verhütung eines weiteren impegno zurückzulassen. Wann

aber dessen ungeachtet solche rebellen auf das kais. gebiet kommen sollten, hätte gen. Kr. bis auf fernere ordres derenselben sich zu versichern.

4. Виїмок з приказу Hofkriegsrat-у висланого до ґенералів: Крихбавма (2. X), Штейнвілле (9. X), Гейстера (10. X) і Палфі (12. X. 1709).

Weilen J. K. M. den Mazzeppa und andere bei ged. könig sich vielleicht befindliche rebellen dem czar auszuhändigen unter der bedingung bereits versprochen haben, daß derentgegen auch S. Cz. M. alle J. K. M. hungarische oder andere rebellen und meineidige untertanen nit schützen, sondern zu verfolgen und auszuliefern verbunden sein.

(Виписки 1 і 2 взяті з Haus - Hof - und Staatsarchiv-у, 3 і 4 з Kriegsarchiv-у у Відни).

VII. Шведський слуга Мазепи в Бендерах; Мазепині гроші.

а) Виїмок із листа Д. І. Солдана (Soldan) до бурітрафа Кохена у Стокгольмі, Бендери 30 жовтня 1709 (в перекладі):

Unser alter Mazeppa ist vor 2 Monaten gestorben, wessen Tod mir 200 Dukaten zuwege gebracht und mir wohl zu pass kommen, indeme das Geld hier sehr knapp und an keinen Wechsl zu bringen ist.

б) Виїмок із листа Д. І. Солдана до аптикаря у Судергольмі Стробеля (Strobell), Бендери 30 жовтня 1709 (в перекладі):

Ich danke meinen Gott, der mir noch täglich hier wunderlich versorgt. Ich hatte vor einer kurzen Zeit kaum 10 Taler in Kassa, allein der höchste Gott schickte es wunderlich, dass ich von Ihre Majestät bey dem alten Mazeppa verordnet ward, umb ein wachendes Aug sowohl auf ihm in seiner Krankheit zu haben, als auch auf seine Verlassenschaft, allein ich war kaum 8 Tage bei dem Alten gewesen, da starb der Alte und liess seinem Swestersohn über 200.000 Dukaten nach, welcher so complaisent war und mir 200 Dukaten verehrte, die mir über die Massen wohl zu pass kommen, denn sonst forchte ich sehr, dass ich hätte krepieren müssen.

VIII. Арештованє А. Войнаровського.

1. З реляцій Меча (Metsch) кн. Евѣнови Савойському, Брауншвайг 8, 11 і 13 грудня 1716.

a) Der in des moscovitischen residenten hause zu Hamburg bishero bewachtet gewesener vetter vom Mazzepa, namens Woynarowsky, ist des 3-ten dieses durch die hamburgische stadtwacht dem czarn in Altona ausgeliefert worden.

b) Der ihm (царєви) zu Hamburg ausgelieferte polnische cavallier Woynarowsky ist bereits nach denen moscovitischer trouppen in Mecklenburg abgeföhret worden, ungeachtet man im hoffnung zu seiner freiheit gemachtet, und denselben dadurch verleitet hat, dass er selbst bei dem hamburgischen magistrat umb seine auslieferung an dem czarn ansuchung getan.

v) Von dem ersten (Tolstoy) vernimbt man, dass der czar den von der stadt Hamburg extradirtten vetter des Mazeppa so gut als pardonirt und ihm auch seine arrestirt gewesene praetiosa und andere mobilien beseits wiederumb habe zustellen lassen, obschon er noch zur zeit wegen ein und der andern ursache nicht freien fuss gestellet worden sei.

2. З реляції Найдгарда (Neidhardt) кн. Евѣнови, Бреслав 21 грудня 1716.

Der in Hamburg arrestirt geweste herr Woynarowsky, welcher des cosackischen feldherrn Maseppa schwestersohn [ist], hat sich bereden lassen, dass er von dem magistrat selbst die extradition an den czaar verlanget hat, worin derselbe umb so viel lieber condescendiret, umb sie des impegnio bey I. K. M. wie auch des königs in Schweden, deme er 1400 tausend rt. vorgelehnet, zu befreien; die ursache warumb der czaar diesen cavaglier, welcher doch nicht sein unterthan, sondern ein Pollack ist, vindiciret, ist, wie ich von wohl informirten vernehme, womit er diejenige, welche mit dem Mazeppa in verständnis gewesen, und den prinz Czermettoff, welcher von jenen grossen pensionen genossen, und auch andere betreffen möchte, erforschen könnte, wie in gleichen des Mazeppa in Bialaczerkiew verlassenen grossen schatz aufzufinden.

(Акти VII і VIII, 2, взяті з Haus-Hof- und Staatsarchiv-a, останні з Kriegsarchiv-a у Відни).

IX. До питання про портрети Мазепи.

(З приводу книжки: А. Jensen — Mazepa, Lund 1909).

Автор присвячує окрему частину останньої (VIII) глави портретам Мазепи. Репродукує він ось такі: Норблена, київолаврський, дереворит з „Die Europäische Fama“ 1704 (взято посередно з „Przyjasciel-a lud-y“ 1835), оба з петербурзької академії художеств, катеринославський, підгорецький, з галерії Гріпсгольма, Крашевського (з „Ateneum“); окрім того обговорює кілька інших (з музеїв Тарновського, київського і Красінських), не кажучи про два новочасні зображення Мазепи, репродуковані також автором. Все те одначе не дало д. Єнсенови можливості сказати щось певне, котрий саме портрет представляє Мазепу, бо щоб вони всі належали до одної людини, про се не може бути й мови.

Маємо отже вже малу літературу про Мазепині портрети і час би вже зійти до якогось позитивного висліду. Треба признати, що шан. автор був на добрій дорозі, пишучи про портрети, тільки що збив ся з неї непотрібно. Такою дуже доброю вихідною точкою є погляд автора, що Мазепа не носив довгої бороди, бо се вже а ргіогі мало правдоподібне. Другий одиноко оправданий методичний крок автора лежить у збираню записок сучасників про вигляд Мазепи. Автор приточує характеристику Нордберга, Адлерфельта, Крмана й Голікова. З них тільки свідоцтво Адлерфельта і Крмана має історичну вартість, і в їх словах міг би автор знайти посередне потвердження своєї догадки про обголену бороду гетьмана (один говорить про польські ву си, другий про звичайне козацьке лице). В обох сих свідоцтвах замкнений ще один характеристичний рис лица Мазепи: хмарність і суворість, а се треба розуміти так, що гетьман зовсім не був гарний. Під впливом оповідань про любовні пригоди Мазепи виробило ся чомусь *idée fixe*, будім то він був якийсь незвичайний красун, хоч таким не треба зовсім бути, аби легко здобувати жіночі ласки. Я можу вказати ще одно свідоцтво сучасника, який сам видів Мазепу, а воно тільки потвердить характеристику Адлерфельта й Крмана. В записках учасника походу 1708/9 р. принца Віртембергського, виданих ще 1742 р., читаємо (ст. 295): *Mazeppa au reste étoit un personne de peu d'apparence. Il étoit petit, maigre et avoit des cheveux crépus et frisés suivant la mode de Pologne. Quoiqu'il eût alors plus*

de 60 ans, il conservoit beaucoup de feu et une ambition capable des plus grandes entreprises.

Отже коли маємо три згідні свідощтва очевидців (я певний, що знайшлось би їх більше), то котрий із знаних нам портретів підходить найблизше під сю спільну характеристику? На мою думку, найбільше той, що досі не знаходив майже ніякого признання, що його Уманець (а за ним інші, також і д. Єнсен) охрестив образом якогось дикого гайдамаки... Очевидно — така інтерпретація т. зв. Нікітінського портрета зовсім несправедлива.

6-188039

200

1,20

ПРОВЕРЕНЕ
С/Ф. 987

III
78.745

ПРИЧИНКИ

ДО

ІСТОРІЇ МАЗЕПИНЩИНИ

ЗІБРАВ

С. Томашівський.

Відбитка з „Записок Наукового Товариства ім. Шевченка“.

ЛЬВІВ, 1910.

З ДРУКАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА
ПІД ЗАРЯДОМ К. БЕДНАРСЬКОГО.

38,20